

ДІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗАКОНІВ В ТЕОРІЇ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Розкриваються нові закономірності перебігу економічних процесів, які визначаються наявними змінами в людині, виробництві та суспільстві. На основі положень теорії людського потенціалу визначено основні закономірності процесів виробництва, споживання та обігу товарів і доходів.

Постановка проблеми та її актуальність. Викладання економічної теорії у вищих навчальних закладах України набуває дедалі обмеженіших форм та обсягів на фоні збільшення обсягів викладання так званих фахових економічних дисциплін. При цьому викладання останніх здійснюється на максимально поверхневому рівні, з використанням примітивного індукційно-дедуктивного інструментарію. Вивчення прикладних спеціалізованих аспектів функціонування економічної системи спрямовується на отримання прибутку, доволі часто з ігноруванням норм моралі та закону, при цьому визначальні, фундаментальні питання щодо функціонування людини і економіки залишаються при цьому без відповіді. Так, проблема пізнання законів господарського життя підміняється короткостроковим, інколи одноразовим актом прибуткової угоди.

В сучасних умовах трансформації суспільних відносин лише інституціоналізована економічна теорія спроможна сприяти формуванню повноцінного світогляду особистості, закласти основи для розвитку та формування методології наукового дослідження і дидактичної практики, сформувати сучасну повноцінну людину, визначити її місце в середовищі оточуючих факторів.

Саме процеси розвитку людини та нагромадження людського потенціалу, в умовах сучасних світових трансформацій, викликають об'єктивну потребу перегляду та адаптації сформованих раніше економічних законів в межах теорії людського потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дію загальних економічних законів в Україні системно досліджено у працях П. Єщенка, Б. Заблоцького, Г. Климка, Г. Башнянина та ін. Проблеми теорії людського потенціалу досліджуються Д. Богинею, М. Горожанкіною, О. Грішновою, А. Колотом, О. Новіковою, О. Стефанишин, А. Чухном, та ін. Проте наукова новизна запропонованого матеріалу зумовлена відсутністю системного теоретичного аналізу дії відомих економічних законів в умовах теорії, що визначає закономірності трансформації сучасної людини та суспільства.

Метою статті є адаптація теоретико-наукового пошуку в процесі дослідження переходу від „людини економічної” до „людини творчої”, до зафіксованих у вітчизняній та закордонній літературі закономірностей, що характеризують перебіг економічних процесів.

Виклад основного матеріалу. Однією зі складних та визначальних проблем соціально-економічного прогресу є розвиток людини, зміна її місця і ролі у виробництві та суспільстві. Вона є головною продуктивною силою суспільства, її праця – джерело багатства країн і народів. Створюючи нові продуктивні сили, людина змінює характер і умови своєї праці, мотивацію праці та умови життя, підвищує освітній, професійно-технічний і культурний рівень. Людина – не лише головний рушій, а й критерій цивілізаційного прогресу [18, С.33].

Незважаючи на багаторазове використання словосполучення „людський потенціал” у науковій та публіцистичній літературі, на сьогодні не існує єдиного тлумачення цієї економічної та суспільної категорії. Автор пропонує таке його визначення: людський потенціал – це сукупність фізичних, розумових і творчих здібностей людини до праці та економічних відносин, які реалізуються (різною мірою) в процесі еволюції наявної системи господарювання і являють собою властивість людини, джерело її саморозвитку.

Дослідження ролі людського фактору в економіці, як вважають окремі економісти, мають бути вільними від суб’єктивних оцінок. Інша точка зору полягає в тому, що головним напрямком сучасних економічних досліджень повинна бути об’єктивність, оскільки політичні та соціальні оцінки постійно проникають в економічні дослідження. Деякі дослідники також вважають, що взагалі небажано перетворювати політекономію в об’єктивну науку. Це означало б, що дослідження мають бути байдужими до вивчення економічних проблем [5, С.7]. Однак невіддільність сучасної економічної теорії від господарської практики та прикладних наукових напрямів, виникнення перспективних міждисциплінарних напрямів наукового пошуку, вимагають нових підходів до аналізу цієї проблеми. Так, трансформація теоретико-економічного пошуку та поширення нових інституціональних положень, супроводжує реальні зміни в процесах сучасного господарювання.

Економічні закони – це визначені, зафіксовані в часі багатоповторювальні події, які мають об’єктивний характер, і, як правило, не залежать від втручання людини [19, С.37]. Є два способи пізнання економічних законів: через виявлення нових законів і через поглиблене дослідження сутності, механізму дії та взаємодії відомих законів [8, С.25]. Основоположник домінуючої на сьогоднішній день теорії вартості Альфред Маршалл писав: „Економічні закони – це узагальнення тенденцій, що характеризують дії людини за певних обставин” [9, С.88]. Також він писав, що розробка теорії має відбуватись одночасно з вивченням фактів, а для дослідження більш сучасних проблем найбільше значення мають найновіші факти [9, С.88]. Відтак, в основі дії будь-якого економічного закону лежить дія людини, хоча зміст самого закону носить об’єктивний характер. Таке протиріччя суттєво ускладнює розуміння діалектичної природи сучасного економічного закону.

Закон вартості полягає у відповідності витрат на виробництво товару його обмінному еквіваленту. Це один із фундаментальних законів ринкового

господарювання, який зазнав суттєвих змін і трансформацій. На зміну класичним уявленням про трудову природу вартості товарів і відповідний механізм її зниження через заміщення живої праці капіталом, прийшла маржиналістська революція з її теорією граничної корисності як чинника вартості товарів і послуг [3, С.16]. Сучасні погляди на закон вартості трансформуються у відповідності до поширення інформаційних тенденцій у формуванні новітніх технологій, а саме – у набутті інформацією визначальної економічної ролі в якості фактора виробництва. Інформація є економічним ресурсом, який не використовується повністю і лише примножується в процесі її виробничого застосування. Те саме стосується і людського потенціалу: в якості економічного ресурсу він є невичерпним і спроможний не лише збільшувати власні обсяги а й проявляється в нових якостях.

Таке бачення визначального економічного закону сприймалось як підриг основ ринкового господарства. Проте, обмеженими є матеріальні носії інформації, а термін „економічної експлуатації” людини є обмеженим та доволі незначним, особливо в умовах наявних демографічних тенденцій України.

Продовжуючи аналіз інформації, як джерела формування інтелектуального потенціалу, можна підходити до її аналізу не з точки зору її обсягів, а з погляду місця, що вона займає, та обмеженості матеріальних носіїв цієї інформації. Так, адаптуючи поєднання факторного та граничного аналізу, можна зробити висновок: людський потенціал та інформація оцінюються, в першу чергу, за їх корисністю, виробничою продуктивністю та спроможністю задовольняти суспільні потреби та потреби особистості в процесі самореалізації; по-друге – людський потенціал обмежується тривалістю життя людини, її економічної активності, хоча може продовжувати своє нагромадження й після смерті людини.

Людський потенціал набуває властивостей джерела суспільного розвитку, визначального ресурсу не лише економічного відтворення, а й усіх суспільних трансформацій. Такі тенденції характеризують зародження постіндустріальних принципів організації виробництва, на відміну від промислових, за яких визначальна виробнича функція належала автоматизованому високопродуктивному верстатові [20, С.90].

Закон Сея – одна з класичних точок зору, згідно якої виробництво продукції (пропозиція) автоматично викликає відповідний обсяг попиту [23, С.72]. Тривалий час така точка зору заперечувалась (зокрема Дж. М. Кейнсом) і вважалась хибною. Проте, поширення науково-технічного прогресу та активне впровадження інновацій в сферу господарського обігу і споживання викликає потреби переосмислення цієї закономірності. Новітні товари, які суттєво спрощують життя людини (телефон, автомобіль, комп'ютер тощо) рано чи пізно викликають попит на себе, хоча не можна говорити про те, що обсяг їх пропозиції автоматично викликає відповідний обсяг попиту.

Сама поява такої пропозиції зумовлює потребу подальшого удосконалення та адаптацій наявних товарів; так частковий попит на більш

досконалі товари викликає сформована раніше пропозиція інноваційного продукту.

Закон економії часу полягає у прагненні робітника якомога менше витратити часу на працю, не зменшуючи при цьому обсяги доходу. Цей закон прямо виводить закономірності становлення людського потенціалу: внаслідок впровадження НТП у виробництво, людина витрачає на нього менше часу, і більші його обсяги може витрачати на освіту, спілкування, громадянську активність. Освіта при цьому набуває ознак визначального чинника підвищення продуктивності виробництва та зростання доходів населення. Поряд із традиційною освітою поширюється „електронна” грамотність людей, яка охоплює все більше професій, зростають витрати на неї. Наука стає безпосередньою продуктивною силою (наука, дослідження, інформація впливають на зростання суспільного виробництва, зростає науковомістка продукція, яка є втіленням наукових розробок) [21, С.90].

Зростання людського потенціалу, як нової суспільної категорії характеризує розширення спектру застосування здібностей людини. Так, поширюються сфера послуг, культура та мистецтво. Освіта в сфері мистецтв посідає дещо інше місце, ніж виховання наукового мислення, бо останнє майже завжди зміцнює характер людини, тоді як перше нерідко з цим не може впоратись [9, С.243].

Людський потенціал сприяє розвитку внутрішньої свободи особистості, відтак людина, а не держава чи підприємець несе відповідальність за стан власної освіченості, добробуту та здоров'я. Ще Адам Сміт звертав увагу на те, що „...втрата працездатності раба відбувається за рахунок його господаря, а втрата працездатності вільного робітника – за його власний рахунок” [1, С.147]. Так, розвиток свободи супроводжується зростанням рівня особистої відповідальності. А. Чухно пише з цього приводу: „Разом з підвищенням якості праці, зміною місця і ролі працівника на виробництві зростає його відповідальність за організацію і функціонування виробничого процесу” [16, С.20]. Відтак нагромаджена відповідальність трансформується у виробничий досвід та зростання моральних якостей.

Традиційне тлумачення закону зростання потреб звучить так: потреби суспільства та особистості є необмеженими і такими, що постійно зростають. Проте деякі вітчизняні вчені поєднують закон зростання потреб із законом еволюції. Так, О. Стефанишин пише: „закон еволюції суспільства виявляється в урізноманітненні потреб, що зумовлює зміну як виробництва (з масового, стандартизованого до індивідуалізованого, нестандартного), так і ролі людини у ньому (людина витісняється з виробництва, стає збоку (контроль) або – над виробництвом)” [14, С.24].

Дія закону зростання потреб, який відображає внутрішньо необхідні сталі й суттєві зв'язки між прогресом продуктивних сил, еволюцією відносин економічної власності та розвитком сутнісних сил людини (її якісних рис, здібностей тощо), основою яких є задоволення зростаючих потреб [10, С.64].

Якісне зростання нових потреб, самообмеження від задоволення економічних потреб – ось чинники переростання людини економічної в людину творчу.

Закон обмеженості ресурсів: економічні ресурси, на відміну від потреб, є обмеженими і такими, що дедалі більше скорочуються. Проте ми вже згадували, що людський потенціал та інформація є чинниками необмеженими, обмежуються лише матеріальні фактори їх відтворення, а їх цінність визначається виробничою та споживчою корисністю.

Закон попиту: між ціною товару та його обсягом, що бажають придбати споживачі, існує зворотна залежність, тобто при зростанні ціни – обсяг попиту зменшується. Торстейн Веблен і Альфред Маршалл неодноразово стверджували, що існує багато винятків з цього закону, що обумовлюються психологічними властивостями людини: прагненням до демонстративного споживання, ефектом „сноба”, ажіотажною поведінкою людини в умовах гіперінфляції або негативних очікувань. Саме вивільнення психологічних закономірностей виробництва і споживання є фактичним проявом становлення людського потенціалу, поступової трансформації „людини економічної”, діяльність якої мотивувалась матеріальними потребами, до „людини творчої”, економічна поведінка якої доволі часто є нерациональною і спрямована на задоволення неекономічних потреб та інтересів.

Закон пропозиції: між ціною на товар та обсягами його виробництва існує пряма залежність – збільшення ціни викликає збільшення обсягів виробництва. Ефективність виробництва ще донедавна визначалась рівнем наявних виробничих технологій. Проте поступове формування засад постіндустріальної цивілізації, виводить на перше місце не технологічний а людський виробничий ресурс. Роздрібнюючи складні операції виробництва різних механізмів та машин до найпростіших, досягався високий рівень продуктивності праці. Адже від робітника вимагалось лише виконання однієї, гранично спрощеної операції [11, С.22]. Ідеальна модель сучасного робітника має вигляд різнобічно розвиненої особистості, спроможної до прийняття творчих рішень в процесі виконання творчих завдань.

Відомий французький соціолог Жак Еллюль (1912–1994 рр.), характеризуючи індустріальне суспільство, писав: „У сучасному світі жоден соціальний, людський, духовний чинник не мав такого значення, як техніка [6, С.27]”. За допомогою машин, тобто способів посилення одноманітності та монотонності праці відтепер створюються максимально диференційовані, індивідуалізовані товари.

Закон Артура Оукена (США, 1928–1980): перевищення фактичного рівня безробіття над природним на 1% призводить до зменшення ВВП на 2-2,5%. Зменшення частки зайнятості в сфері матеріального виробництва, трансформація структури зайнятості на користь сфери послуг і творчої діяльності вимагає нових підходів до підрахунку сукупного обсягу економічної діяльності населення. При цьому продуктивність суспільної праці в межах національної економіки може зростати до набагато вищого рівня і такі втрати можуть становити понад 3-4%.

Відтворення людського потенціалу можливе лише за умов трансформації моралі капіталістичного прошарку населення із відповідним збільшенням оплати праці внаслідок збільшення продуктивності праці. Дж. М. Кейнс зазначає, що „Падіння реальної заробітної плати ... не призводить, як правило, до скорочення розмірів пропозиції праці” [2, С.145]. У разі домінування інтелектуальної і творчої діяльності та монополізації цієї сфери певними власниками промислового капіталу, можливим є встановлення неприпустимо низьких цін за діяльність у таких галузях. При цьому, за умови домінування негрошової мотивації у вигляді самої праці людини, доволі швидко можна досягти виснаження працюючих. Тому навіть в умовах становлення нових засад господарювання, роль держави в економічній системі залишається дуже значною.

Академік А. Чухно пише: „...сучасний механізм функціонування і розвитку економіки України ... включає господарський механізм як єдність ринкового саморегулювання і державного регулювання економіки та національну інноваційну систему” [16, С.30-31]. Відтак ринкове саморегулювання і державне втручання в економічні процеси доповнюються еволюційним фактором зростання технології та внутрішнього удосконалення людини.

Закон грошового обігу полягає у відповідності наявної кількості грошей в обігу обсягові ВВП. На відміну від інших соціальних благ гроші набувають цінності в силу соціальної умовності; ми наділяємо їх непрямую цінністю не за їхню безпосередню цінність, а за те, що на них можна купити товари [13, С.59-60]. Гроші, у відповідності до теорії людського потенціалу, на відміну від інших чинників інституціоналізації мають відігравати виключно економічні функції: слугувати визнаним мірилом, засобом нагромадження та обігу. Вони не мають бути метою життя людини, причиною злочинів та будь-яких ускладнень. Соціально-психологічна роль грошей має бути знищена в процесі формування свідомого суспільства.

Враховуючи можливі зауваження щодо такого підходу, автор хоче навести цитату автора інноваційної теорії. Йозеф Шумпетер писав: „Будь-яка ідея, схема, модель, креслення теж втілює в собі ідеал, але лише в логічному значенні; такий ідеал означає лише відкидання всього несуттєвого, представлення, так би мовити, проекту в чистому вигляді” [17, С.589]. Саме так, навіть при розрахунку найпростіших виробничих нормативів продуктивності праці не можна урахувати всі чинники, що спроможні посилити або навпаки послабити її. Проте слід чітко визначати бажану конкретну ціль для того, щоб мати можливість досягти її.

Закон Коперника-Грешема (Микола Коперник, 1473–1543, Польща; Томас Грешем, 1519–1579, Англія): менш коштовні гроші витісняють з обігу більш коштовні. А. Чухно пише „...розуміння економічної теорії лише як набору моделей та формул обмежує її пізнавальну роль, особливо в умовах епохальних змін” [15, С.15]. Зростання ролі освіченості людини є фактором її зростання, проте доволі часто люди діють у відповідності до наявних економічних законів інтуїтивно, не маючи уявлення про них. Так, у разі

наявності можливості придбати товари за допомогою web-money, більшість людей використовує її, зберігаючи реальні готівкові гроші для подальших розрахунків. Те саме стосується і розрахунку в процесі товарно-грошового обігу купюрами старого зразка (як гривнями так і американськими доларами), в той час, як „свіжі” купюри можуть іти в шухляду. Такий, здавалось би примітивний приклад свідчить про реальне зародження людського потенціалу: розуміння економічних законів без їхнього усвідомлення.

Загальна закономірність споживання Енгеля (Ернст Енгель, 1821–1896, Німеччина) засвідчує, що разом зі зростанням доходів зростає загальний рівень витрат і споживання. Збереження матеріальних мотивів економічної та суспільної діяльності в межах теорії людського потенціалу поєднується з появою нематеріальних стимулів, зокрема суспільних, освітніх, культурних. Вся культура епохи Відродження (кінець XV – початок XVII ст.), його філософія, політична та правова думка сповнені визнанням цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток та прояв своїх здібностей [7, С.43]. Сучасний стан економіки України вимагає відродження цінностей розвитку людини у напрямі її всебічного розвитку. Визнання людини головною суспільною цінністю (на відміну від власного збагачення), сприяє перетворенню „суспільства споживання” (визначальною метою якого є зростання рівня власних статків) на „суспільство розвитку”, в якому діяльність буде спрямована на реалізацію особистих здібностей, їх розширення та практичне впровадження.

Перший закон Енгеля доводить, що зі зростанням доходів зростає споживання як продовольчих, так і непродовольчих товарів, проте темп зростання споживання перших є меншим за темп зростання споживання непродовольчих товарів. Викуп усього виготовленого продукту в межах економічної системи – спосіб досягнення ринкової рівноваги, який діє в умовах домінування матеріального виробництва. Проте в процесі активізації творчої діяльності не зовсім зрозуміло, яким чином можна сприяти її зростанню, оскільки матеріальний мотив (як вже зазначалося вище) не є визначальним в процесі спонукання до неї.

Економічна діяльність при цьому дуже швидко трансформується у неекономічну, хоча й тут міститься суттєве протиріччя. В тому, що той чи інший факт характеризується як економічний, вже полягає абстракція – перша серед багатьох, нав'язаних технічною необхідністю мисленого відображення дійсності [17, С.47]. Той чи інший факт ніколи не є, якщо враховувати його глибинні причини, виключно або „чисто” економічним; постійно існують й інші, часто більш важливі його боки [17, С.47]. В цьому разі у вигляді збільшення витрат слід вважати ознайомлення з результатами творчої та інтелектуальної діяльності інших осіб, з/ або /без відповідного матеріального відшкодування за це.

Другий закон Енгеля визначає, що витрати на предмети розкошу чи заощадження люди роблять лише при високому рівні доходів, що перевищує рівень, необхідний для задоволення основних потреб. Рівень життя

населення визначається як сукупність умов життя відповідно до досягнутого рівня економічного розвитку країни [12, С.175]. Також слід розуміти, що відносити до основних потреб людини. Сьогодні вже неможливо розглядати їх відокремлено від послуг мобільного зв'язку, користування комп'ютером та Інтернетом. Знову таки, що слід вважати предметами розкошу – тривалу якісну освіту чи коштовну нерухомість? Поява таких підходів і тлумачень свідчить про широту сприйняття людиною поняття добробуту, тобто про розвиток людського потенціалу, одночасне поєднання матеріальних потреб та усвідомлення ролі особистого зростання.

Перший закон Госсена, закон спадної граничної корисності (Герман Генріх Госсен, Німеччина, 1810–1858) – величина задоволення від споживання кожної наступної одиниці товару поступово зменшується, до того часу, поки не стає від'ємною з моменту перенасичення. І знову йдеться про товари матеріального виробництва, тоді як освіта, наукова діяльність, споживання культурного або мистецького продукту дуже рідко викликають перенасичення своїми плодами. Навпаки, засвоєння інформації прикладного значення спроможне збільшувати граничну корисність в процесі набуття кваліфікації, а споживання культурного продукту – формує естетичний смак, або взагалі викликає бажання діяльності в зазначеній царині.

Другий закон Госсена, закон рівномірного задоволення потреб – оптимальна структура споживання досягається за умов рівності граничних корисностей благ, які споживаються. Досягнення внутрішнього балансу людини – справа, яка знаходиться дуже далеко від економіки і визначається переважно внутрішніми психологічними чинниками. Так, людина буде прагнути споживати те, чого буде бажатиме її підсвідомість, і дуже часто вибір на користь того чи іншого блага людина робить неочікувано для неї самої. Так, часто-густо людина взагалі може ігнорувати зовнішню систему суспільних змін, наприклад, таких як перехід до іншого типу економічної системи.

Насправді зміна устрою може ніяк не відобразитись на людині. Шумпетер пише: „Після трудового дня робітник або службовець будуть повертатись додому та звертатись до своїх захоплень, хоча ці заняття можуть бути перейменовані у відповідності із соціалістичною модою. Так, наприклад, вони можуть грати в пролетарський футбол, тоді як зараз грають у буржуазний” [17, С.593]. Багато вітчизняних науковців так само доводять до абсурду звичайнісінький понятійний апарат. Так само можна грати на постіндустріальній гітарі та їсти гуманістично орієнтовану картоплю. Словесна гра – дуже часто шлях до самореалізації особистості, не більше того. Внутрішні мотиви людини, і такі складові людського потенціалу, як передбачення, інтуїція тощо, є допоки закритими для суспільного аналізу, проте вже сьогодні можна спостерігати підвищену увагу споживачів до нематеріальних товарів і благ.

Висновки. Економічні дослідження не повинні ігнорувати потреби, бажання, відчуття споживачів, бо саме в цьому колі знаходиться точка опори для пояснення багатьох господарських явищ [22, С.121]. Усвідомлення

законів економічної теорії та спроможність їх до адаптації наявних господарських змін дозволяють максимально реалістично сприймати заходи економічної політики держави, приймати активну участь в системі економічних відносин, здійснювати вплив на соціально-економічну трансформацію суспільства.

Те, що стає вирішальним для організації рішень і спрямування змін, так це центральне місце теоретичного знання – першість теорії над емпірією і кодифікація знання в абстрактну систему символів, котрі, як і в будь-якій аксіоматичній системі, можуть використовуватися для висвітлення багатьох відмінних одна з одної й різноманітних ділянок досвіду [4, С.214].

Дія економічних законів, їх тлумачення та викладання повинні здійснюватись у відповідності до змін у господарській практиці, суспільних відносинах та соціальних зрушеннях всередині суспільства. Глибинний зміст таких законів залишається, переважно, незмінним, проте дуже часто вони потребують адаптації, необхідних пояснень або розлогого трактування.

Список використаної літератури

1. Антологія економічної класики : в 2-х т. [Предисловіє І. А. Столярова]. – М. : МП „ЕКОНОВ”, 1991. – Т. 1. – 475 с.
2. Антологія економічної класики : в 2-х т. [Предисловіє, складання І. А. Столяров]. – М. : МП „ЕКОНОВ”, 1991. – Т. 2. – 486 с.
3. Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін : навч. посіб. / Ю. М. Бажал. – К. : Заповіт, 1996. – 240 с.
4. Белл Д. Культурні суперечності капіталізму / Деніел Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. : Віталій Лях. – К. : Либідь, 1996. – С. 251-274.
5. Дзюбик С. Основи економічної теорії / С. Дзюбик, О. Ривак. – К. : Основи, 1994. – 336 с.
6. Еллюль Ж. Техніка, або виклик століття / Жак Еллюль // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. : Віталій Лях. – К. : Либідь, 1996. – С. 25-86.
7. Єришев А. О. Історія політичних і правових вчень : навч.-метод. посіб. / Єришев А. О. – К. : МАУП, 1998. – 116 с. – Бібліогр. : С. 112-113. – Рос.
8. Єщенко П. С. Сучасна економіка : навч. посіб. / П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища школа, 2005. – 325 с. : іл.
9. Маршалл А. Основи економічної науки / Альфред Маршалл ; [предисл. Дж. М. Кейнс ; пер. с англ. В. І. Бомкіна, В. Т. Рысіна, Р. І. Столпера]. – М. : Ексмо, 2007. – 832 с. – (Антологія економічної думки).
10. Мочерний С. В. Основи підприємницької діяльності / Мочерний С. В., Устенко О. А., Чеботар С. І. : навч. посіб. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2005. – 280 с. (Альма-матер).
11. Палеха Ю. І. Культура управління та підприємництва : навч.-метод. посіб. / Ю. І. Палеха, В. О. Кудін. – К. : МАУП, 1998. – 96 с. – Бібліогр. : С. 89-92.

12. Пухтаєвич Г. О. Аналіз національної економіки : навч. посіб. / Г.О. Пухтаєвич. – К. : КНЕУ, 2005. – 264 с.
13. Самуельсон П. Економіка : підруч. / Самуельсон П. – Львів : Світ, 1993. – 496 с.
14. Стефанишин О. Теорія розвитку людського потенціалу національної економіки : навч. посіб. : [для вищ. навч. закл.] / Ольга Стефанишин. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 306 с.
15. Чухно А. Актуальні проблеми розвитку економічної теорії на сучасному етапі / Анатолій Чухно // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 14-28.
16. Чухно А. Актуальні проблеми розвитку економічної теорії на сучасному етапі / Анатолій Чухно // Економіка України. – 2009. – № 5. – С. 15-35.
17. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Йозеф Алоиз Шумпетер ; [предисл. В. С. Автономова ; пер. с нем. В. С. Автономова, М. С. Любского, А. Ю. Чепуренко ; пер. с англ. В. С. Автономова, Ю. В. Автономова, Л. А. Громовой, К. Б. Козловой, Е. И. Николаенко, И. М. Осадчей, И. С. Семененко, Э. Г. Соловьёва]. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с. – (Антология экономической классики).
18. Яковенко Р. В. Актуальність дослідження людського потенціалу / Роман Яковенко // *Materialy V Miedzynarodowej konferencji [„Kluczowe aspekty naukowej dzialalnosci – 2010”]*. Ekonomiczne nauki. – Przemysl : Nauka I stadia, 2010. – Vol. 9. – С. 33-34.
19. Яковенко Р. В. Національна економіка : навч. посіб. / Роман Яковенко. – Кіровоград : „Пік”, 2009. – 548 с. : іл.
20. Яковенко Р. В. Новизна та послідовність дослідження людського потенціалу / Роман Яковенко // *Materialy V mezinarodni vedecko–prakticka konference [„Moderni vymozenosti vedy – 2010”]*. Ekonomické vedy. – Praha : Publishing House „Education and Science” s.r.o., 2010. – Dil 6. – С. 90-93.
21. Яковенко Р. В. Основи теорії економіки для технічних спеціальностей : навч. посіб. / Роман Яковенко. – Кіровоград : „Поліграф-Сервіс”, 2009. – 120 с. : іл.
22. Яковенко Р. В. Технології продажу товарів / Роман Яковенко. – Кіровоград, 2003. – 212 с.
23. Яковенко Р. В. Тлумачний англо-український словник економічних термінів з елементами теорії та проблематики. Дидактичний довідник / Роман Яковенко. – Кіровоград : ТОВ „Поліграф-Сервіс”, 2007. – 132 с.